աշխատավոր գյուղացին ու արհեստավորը։ Ահա ժողովրդական երգերից մի հատված.

«Թիփի-բորան մութ գիշերին,
Կը պըտըտեր ֆիդային.
Պատրոնտաշը խաչկապ թալուկ
Վիզն ի հրացան Մոսինի։

Հայ ֆիդային, ջան ֆիդային,
Ձեզ խետ տարեք զ'իմ բալին,
Ձեզ խետ կուվի, ձեզ խետ մեռնի
Ազգին զուրպան զ'իմ բալին»... և այլն։

Սասունի հայերի ինքնապաշտպանական կռիվներին անդրադառնալով, ֆրանսիական պառլամենտի 1904 թ. հունիսի 9-ի նիստում դեպուտատ Ֆր. Պրեսանսեն իրավացիորեն նշում էր, որ հայերը գրեթե անզեն էին։ «Բայց դրանք այն կռիվներն են, առանց որոնց ոչ մի ժողովուրդ չի կարող նվաճել իր գոյության իրավունքը։ Նրանք կռվեցին մի ամբողջ ամիս, առանց տանելու հաղթանակը, որն անհնարին էր»[26]։ Նրանք զգում էին իրենց և կառավարության ուժերի ահռելի տարբերությունը, բայց հարազատ ժողովրդի հանդեպ ունեցած սերը, որ «բնական աղբյուրի մը նման վճիտ ու անխարդախ կժայթքեր իրենց պարզ մարդու սրտեն», մղում էր նրանց՝ մեկով դուրս գալու թշնամու հարյուրի դեմ[27]։

Զարիքի դեմ ըմբոստանալու պատմական անխուսափելիության մասին Ստ. Շահումյանը գրում էր. «Թող չասեն... որ լինում են պայմաններ, երբ կռիվը անհնարին է, կամ անմիտ բան է։ Չկա այն զորեղ թշնամին, որի դեմ կռիվը անհնարին լինի, չկա այն բռնությունը, անարդարությունը, որի դեմ բողոքը անմիտ բան լինի։ Կռվողն այն դեպքում չի կռվում միայն, երբ նա համոզված է, որ ինքը կհաղթի, նա չի կռվում միայն հաղթելու համար։ Նա կռվում է, որովհետև չի կարող չկռվել. նա կռվում է երբեմն մեռնելու համար»[28]։

4. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

Միջազգային հասարակական կարծիքը համակրանքով էր վերաբերվում հայկական ազատագրական շարժմանը։

Խաղաղության միջազգային բյուրոն Բեռնում (Շվեյցարիա) դեռևս 1901 թ. սկզբին հասարակայնության և քաղաքական շրջանների ուշադրությունը հրավիրեց Հայկական հարցի վրա։ Դիմելով Բեռլինի պայմանագիրն ստորագրած վեց պետությունների կառավարություններին, Բյուրոն հիշեցնում էր 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումները Հայաստանում կենսագործելու անհրաժեշտության մասին։ Սոցիալիստական կուսակցությունների կենտրոնական օրգաններն իրենց հերթին կոչ էին անում բոլոր երկրների բանվորնե-

26 «Դրոշակ», N 6, 1904։
27 «Զորավար Սմբատի հուշերը», հ. Ա, Փարիզ, 1936, էջ 223։
28 Ստ. Շահումյան, նշվ., հ. 1, էջ 37—38։

րին և աշխատավորությանը՝ «հարց բարձրացնել իրենց երկրների պառլամենտների առջև ի նպաստ բազմաչարչար հայ ժողովրդի»[29]։

Որոշակի դեր խաղացին սոցիալիստական ինտերնացիոնալի միջազգային Բյուրոյի հրատարակած շրջաբերականները, որոնց մեջ մերկացվում էր սուլթանական կառավարության ջարդարարական քաղաքականությունը։

Փարիզում, Լոնդոնում, Բրյուսելում, Հռոմում և այլ կենտրոններում, մամուլի էջերում և պառլամենտական ամբիոններից կրկին լսվում էին ճառեր, ելույթներ, հարցապնդումներ կառավարություններին՝ սուլթանական Թուրքիայի լծի տակ տառապող և իր մարդկային իրավունքների համար պայքարող հայ ժողովրդի պաշտպանության օգտին։ Իրենց բողոքի ձայնն էին բարձրացնում ֆրանսիական ականավոր սոցիալիստներ Ժան Ժորեսը, Ֆրենսիս դը Պրեսանսեն, Անատոլ Ֆրանսը, Պիեռ Քիյարը, Վիկտոր Բերարը և մի շարք պետական գործիչներ։

Հայանպաստ միտինգներ կազմակերպվեցին Լոնդոնում, ինչպես և Փարիզում, Բրյուսելում, Վիեննայում, Բեռլինում, Բեռնում, Հռոմում։

1902 թ. հուլիսի 4—7-ը Բրյուսելում կայացավ միջազգային կոնֆերանս, որը հրավիրվել էր հայկական և մակեդոնական հարցերի պաշտպանությամբ Եվրոպայում հանդես եկող առաջադեմ հասարակական, քաղաքական ու գիտական գործիչների նախաձեռնությամբ։ Առաջին անգամ տարբեր ազգերի 150 ներկայացուցիչներ ընդհանուր ջանքերով փորձում էին միջազգային հասարակական կարծիքը կազմակերպված շարժման վերածել՝ ի պաշտպանություն Հայկական հարցի արդարացի լուծման, պահանջելով սեփական կառավարություններից՝ հարգել միջազգային պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունները, ստիպել սուլթանին՝ կատարելու բարենորոգումները կենսագործելու մասին տված խոստումները։ Կոնֆերանսին մասնակցում էին՝ Ժան Ժորեսը, Ֆրենսիս դը Պրեսանսեն, Պիեռ Քիյարը և ուրիշներ։

«Մենք բոլորս հանցապարտ ենք հայերի առաջ,— ասել է Ժորեսը իր ելույթում։— Ամոթ է կառավարությունների անգործությունը պատրվակ բերել... Եթե եվրոպական ազգերն անկեղծ ոգևորվեին հայերին օգնելու գաղափարով, կառավարությունները չէին համարձակվի նրանց հետևելու»[30]։ Կոնֆերանսն ընդունեց Ժորեսի առաջարկած բանաձևը։ Կազմվեց միջազգային մի հանձնաժողով՝ Հայկական հարցը պաշտպանելու համար, որի մեջ մտան՝ Ֆր. Պրեսանսեն, Սամբան, Բեբելը, Ջ. Բրայսը, Էնրիկո Ֆերրին և ուրիշներ։

Սասունի իրադարձությունների նախօրյակին Ժնևում «Վիկտորիա հոլ» խոշոր հանդիսասրահում մեծ բազմության առաջ հրապարակային դասախոսությամբ հանդես եկավ Պրեսանսեն, դրվատելով հայ ազգային-ազատագրական շարժման ազնիվ նպատակները և հերոսական էջերը, ընդգծելով նրա ինտերնացիոնալ բնույթն ու նշանակությունը, վկայակոչելով Ադրիանապոլսի մահապարտների օրինակը[31]։

---

[29] «Геноцид...», стр. 146; Տես նաև Մ. Ներսիսյան. Մեր պայքարը..., էջ 194։

[30] «Մուրճ», № 7, 1902, էջ 238։

[31] 1901 թ. ամռանը, Ադրիանապոլսից ոչ հեռու, մակեդոնական և հայ հայդուկների փոքրաթիվ մի ջոկատ Բուլղարիայի տերիտորիայից անցնելով Մակեդոնիա, հերոսաբար մարտնչել էր թուրքական մի գունդ հեծելազորի և երկու վաշտ հետևակային զորամասերի դեմ։ Կռվում քաջի մահով ընկել էին հայդուկներից վեց հոգի։ Սադրազամ Քյուչուկ Սայիդ փաշան գաղտնաբար դատաստան էր տեսել գերի ընկած չորս հայրենասերների հետ, ձգտելով սաղմի մեջ խեղ-

Հայ ազատագրական շարժման հերոսական դրվագները նկատի ունենալով, Հայկական հարցի պաշտպանությանը նվիրված Բրյուսելի համերաշխության միտինգում արտասանած իր ճառում Ժան Ժորեսը հույս էր հայտնում, որ Ֆրանսիան գործնական քայլեր կանի «Եվրոպայի հանրային կարծիքը հավաքական գործունեության հրավիրելու» ուղղությամբ, որ տվյալ պահին «Ֆրանսիայի դիրքից է կախված նաև Ռուսաստանի դիրքը»։ Ֆրանսիական կառավարության գործելակերպում նկատելի էր հակատալիանական որոշակի շեշտ այն օրերից ի վեր, երբ ֆրանսիական բանկիրների շահերի թելադրանքով 1901 թ. իբրև հակաթուրքական ցույց ռազմանավեր ուղարկվեցին Էգեյան ծովի Լեսբոս և Մելիտինե կղզիները։

Սասունի իրադարձությունների օրերին ֆրանսիական պառլամենտի ամբիոնից Պրեսանսեն պահանջում էր կառավարությունից վճռական քայլեր անել ստիպելու սուլթանին՝ հարգել միջազգային պարտավորությունները։ «Ֆրանսիական ռազմական նավատորմը,— ասում էր նա,— միայն բանկիրների շահերի պաշտպանության համար չէ, այլ ավելի լուրջ գործերի համար»։ Հայերին պաշտպանելու անհրաժեշտության մասին իր ճառում նշեց նաև Ֆրանսիայի նախկին արտաքին գործերի մինիստր, նշանավոր բիմիկոս Բերտոլեն։

Հայկական հարցի համաեվրոպական պրոպագանդան զգալի չափով ցրեց մինչ այդ Եվրոպայում հայ ժողովրդի մասին տարածված թյուր պատկերացումները։ Այդ պրոպագանդան դեր խաղաց նաև հայ-մակեդոնական համերաշխությունը ամրապնդելու գործում։ Ժնևում, Փարիզում, Լոնդոնում, Միլանում, Բեռլինում և այլ կենտրոններում հայ, բուլղար և մակեդոնացի ուսանողները միացյալ ուժերով կազմակերպում էին երեկոներ, դասախոսություններ, ժողովներ՝ նվիրված հայ-մակեդոնական պայքարի պաշտպանությանը։ Համերաշխությանը և ինտերնացիոնալ համագործակցությանը նպաստում էր Պիյեռ Քիյարի հրատարակած «Pro Armenia» լրագիրը։ 1901—1903 թթ. մակեդոնական շարժման բուռն վերելքի տարիներին նրա ղեկավարներ Սարաֆովը, Լիապովը, Գարվանովը, Թյուֆիկչիևը, Չակալարովը և ուրիշներ սերտ համագործակցության մեջ էին հայ ազատագրական շարժման ղեկավար գործիչների հետ, ձեռնարկում էին համատեղ գործողություններ։

1904 թ. ամռանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի հանձնարարությամբ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Սարաճյանը (Ամերիկայի թեմական առաջնորդ) և Սահակ արքեպ. Այվազյանը (Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմական առաջնորդ) դիմումներ են ներկայացնում մեծ տերությունների կառավարություններին՝ հիշեցնելով հայկական բարենորոգումների խոստաց-

---

գել հայ-մակեդոնական համերաշխ պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ։ Ադրիանապոլսի շորս հրապարակներում Սայիդ փաշան կանգնեցրել էր մահվան «անարգանքի սյուներ»։ Մահապարտներն էին Պետրոս Սերեճյանը (Ֆիլիպպե քաղաքից), Օնիկ Թորոսյանը (Ռոդոստո քաղաքից), մակեդոնացի Սվետոսլավ Միրիչանովը (Ժնևի համալսարանական) և Քրիստո Հաջի Իլեր։ Մահապատժից առաջ Պետրոսը դիմելով թուրք դահիճներին, ասել էր. «Այո, ես հեղափոխական եմ, մի մոռանաք, որ ես այստեղ ներկայանում եմ իբրև գաղափարի ներկայացուցիչ, ինձ կկախեք, բայց գաղափարը կախել չեք կարող»։ Ապա՝ ինքն իր պարանոցն էր հագցրել մահվան օղակը և հրել աթոռը («Մուրճ» № 9, 1903, էջ 203)։

ված ծրագրի իրագործման անհրաժեշտության մասին[32]։ Հուլիսի 16-ին կաթողիկոսի այդ պատվիրակներին ընդունում է Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Լուբեն և նշում, թե Ֆրանսիան համակրանքով է վերաբերվում հայերի պահանջին, միաժամանակ հայտնում, որ իր երկիրը մենակ չի ստորագրել Բեռլինի պայմանագիրը։ Անտարբերություն են դրսևորում հայկական պատվիրակության դիմումների նկատմամբ նաև Անգլիայի և մյուս երկրների կառավարությունները։

1906 թ. հուլիսի 25-ին Բելգիայի պառլամենտի անդամ Ժորժ Լորանը, պետություններին զբաղեցնող խնդիրները քննարկելու նպատակով, Լոնդոնում գումարված միջպառլամենտական միջազգային կոնֆերանսում բարձրացրեց հայկական խնդիրը, առաջարկելով հարց հարուցել, որպեսզի Բեռլինի պայմանագիրն ստորագրած պետությունների Դեսպանական մշտական խորհուրդը միջոցներ ձեռք առնի 61-րդ հոդվածը կենսագործելու համար[33]։ Լորանը հիշեցնում էր, որ մի շարք միջազգային պայմանագրեր, որոնց տակ դրված են մեծ տերությունների և Թուրքիայի ստորագրությունները, տակավին մնում են «անգործության մատնված», մինչդեռ Թուրքիայի քրիստոնյա հպատակ ժողովուրդները, որոնց մասին խոսում են այդ պայմանագրերը, չեն վայելում «քաղաքակիրթ կյանքի տարրական պայմանները» և մատնված են ամեն տեսակի զզվելի կամայականությունների ու սարսափների։ Լորանի առաջարկությունը կոնֆերանսի կողմից ընդունվեց միաձայն, բայց որոշումը գործնական նշանակություն չունեցավ, քանի որ մեծ պետությունների շահերի միասնություն չկար 61-րդ հոդվածն իրականացնելու խնդրում։

Պիեռ Քիյարի և Վիկտոր Բերարի դիմումները նույնպես ուշադրության չարժանացան դեսպանաժողովի կողմից։ Մեծ պետությունների ներկայացուցիչները բավարարվեցին միայն ոչ պաշտոնական հանդիպումներ ունենալով հայ պատվիրակների հետ։

Հայ պատվիրակները Լոնդոնից վերադարձան ձեռնունայն։ Մ. Խրիմյանը, սակայն, հույսը չէր կտրում «քաղաքակիրթ Եվրոպայից», մանավանդ Անգլիայից։ Նա հատուկ դիմում է հասցեագրում Անգլիայի թագավորին, վարչապետին և արտաքին գործերի մինիստրին, խնդրելով իրենց ձեռքը վերցնել հայկական բարենորոգումների իրագործման նախաձեռնությունը։ 1907 թ. նոյեմբերի 11-ին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը բացասական պատասխան է տալիս։

Հայկական հարցը մեծ տերությունների համար սոսկ մի միջոց էր՝ սուլթանից արտոնություններ կորզելու համար։ Այս ճշմարտությունը քաջ հայտնի էր ոչ միայն «երկաթե շերեփի» քաղաքականության բանաձևողին՝ Խրիմյանին, այլև հայ ազգային-ազատագրական շարժման մյուս ղեկավար գործիչներից շատերին։ Եվ, այնուամենայնիվ, նրանք առիթը բաց չէին թողնում նորանոր դիմումներ հղելու իմպերիալիստական մեծ պետությունների կառավարություններին։ Նման իրադրության պայմաններում հազիվ թե հնարավոր էր արհամարհել մեծ տերությունների ազդեցության նշանակությունը

---

32 Տե՛ս, ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 387, թթ. 23—26, 27—28, 32—33, գ. 338, թթ. 2—3, թ. 15, 37։

33 Տե՛ս «Երկրի ձայնը», № 2, 1906, էջ 2։

Թուրքիայի վրա, ճիշտ այնպես, ինչպես որ չէր կարելի չպայքարել սուլթանական բռնատիրության դեմ, որքան էլ անհավասար լինեին ուժերը։ Դա պայքար էր հայ ժողովրդի ազատագրության համար, մի անհավասար պայքար, որ հայերին պարտադրել էր թուրքական արյունռուտ տիրապետությունը։

* * *

Դաշնակցության ղեկավարությունը, կառչած մնալով ազատագրական շարժման գործում եվրոպական պետությունների օժանդակությունը հայցելու և այդ նպատակով ցուցարարական գործողություններ կատարելու իր տակտիկային, ձեռնարկում է նաև սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի դեմ մահափորձի գործը։ Ահաբեկչական գործելակերպը նորություն չէր այդ կուսակցության գործունեության զինանոցում։ Քրիստափոր Միքայելյանի կարծիքով նախատեսված ակտն էական դեր էր խաղալու, և նա անձամբ ստանձնեց ահաբեկչական այդ գործողության կազմակերպման պատասխանատվությունն ու ղեկավարությունը։ Այդ մասին հատուկ որոշում էր ընդունել դաշնակցության Սոֆիայի (երրորդ) համագումարը 1904 թ.։

Ձեռնարկվում էր մի գործ, որին մասնակցում էին ոչ միայն հայերը, այլև հայկական դատին համակրությամբ վերաբերվող տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ բելգիացի Ժոռիսը, Սիլվիո-Ռիշչին, գերմանացի Սոֆի Ռիպսը և ուրիշներ։ Հատկապես տոնական օրերի համար ուսումնասիրվել էին սուլթանի պալատական շքախմբի երթուղին, կրոնական արարողությունների տեղությունը և այլն։ Միքայելյանը Սամուել Ֆայն անվան տակ ծպտված ղեկավարում էր այդ ահաբեկման նախապատրաստումը, ազատ մուտք գործելով պալատի պարիսպներից ներս և դիտելով տոնական արարողությունները։ Սակայն նա սպանվեց 1905 թ. մարտի 17-ին, Սոֆիայից ոչ հեռու, Վիտոշ լեռան լանջին ռումբի փոքրարկման ժամանակ։

Այնուամենայնիվ Աբդուլ Համիդի կյանքի դեմ նախապատրաստված այդ մահափորձը կատարվեց 1905 թ. հուլիսի 21-ին, սուլթանական պալատի պարիսպների ներսում, Դոլմասային մեքենայի պայթյունը հարմարեցված էր մզկիթից սուլթանի դուրս գալու և կառք նստելու պահի հետ։ Պայթյունից սպանվեց և վիրավորվեց շուրջ 100 մարդ։ Բայց կույր պատահականությունը փրկել էր սուլթանի կյանքը. մզկիթից դուրս գալու պահին նա հապաղել էր՝ զրույցի բռնվելով շեյխ-ուլ իսլամի հետ։

Մահափորձը լայն արձագանք գտավ եվրոպական հասարակայնության շրջաններում և մամուլի էջերում։ Համենայն դեպս սուլթանի փրկվելը միայն ափսոսանք հարուցեց։ Եվ երբ Բելգիայի պառլամենտում արտաքին գործերի մինիստրը փորձեց դատապարտել դավադիրներին, հիշելով ասացվածքը, թե «մարդկային անձը սուրբ է, անբռնաբարելի...», պատասխան ճառով հանդես եկավ սոցիալիստ Վանդերվելդեն, հայտարարելով, թե մարդկային անձի սրբության հավատամքը կապ չունի Աբդուլ Համիդի անձի հետ, քանի որ նա «բռնակալ է և իրեն դուրս է գրել մարդկության շրջանակներից»։

Մահափորձից հետո Աբդուլ Համիդն ավելի սաստկացրեց բռնությունները, հրամայեց բանտարկել նույնիսկ գահաժառանգ Ռեշադին։ Ձերբակալվե-

ցին պալատականներ, ոստիկաններ։ Մասսայական հետապնդման ենթարկվեցին հայերը, բուլղարները, մակեդոնացիները, արաբները, եվրոպացի անարխիստները, անգամ երիտթուրքերը։ Համիդյան ոստիկանության ձեռքն ընկած «Զինգեր» ընկերության ծառայող Ժորիսը հրաժարվեց տալ իր հայ գործակիցների անունները և հայտնեց միայն զոհվածների անունները։ Նա դատապարտվեց մահվան, բայց բելգիական կառավարության միջամտությամբ ազատվեց և վերադարձավ հայրենիք։

1905 թ. բուրժուադեմոկրատական առաջին հեղափոխությունը Ռուսաստանում խորապես ազդեց միջազգային հասարակական ու քաղաքական մտքի վրա, խթանելով ազատագրական-հեղափոխական շարժումները մասնավորապես Արևելքի գաղութային և կախյալ երկրներում, հեղաբեկում առաջացրեց նաև հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Դա փոթորկալից մի շրջան էր, մտքերի ու հայացքների բախման, բյուրեղացման ժամանակաշրջան։

Դաշնակցությունն և հնչակյան կուսակցությունները ապրեցին ներքին խոր ճգնաժամ։ Դաշնակցության առանձին անդամներ և խմբեր հրապարակորեն հայտարարում էին կուսակցությունից հեռանալու մասին, հարելով ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի երկու թևերին կամ համալրելով էսեռական կուսակցության շարքերը, շարժման ներսում հանդես եկան «զուտ սոցիալական» պայքարի կողմնակիցներ՝ գտնելով, որ կուսակցությունը մի ղեկավար կենտրոն չպիտի ունենա, այլ միմյանցից անկախ և ինքնուրույն գործող կենտրոններ՝ Թուրքիայում և Ռուսաստանում, աշխատելով համաթուրքական և համառուսական սոցիալական հեղափոխությունների հաղթանակի համար։ Կուսակցության ներսում հանդես եկան նաև «զուտ ազգային» հողի վրա պայքար մղելու ջատագովներ՝ միհրանականներ։

Պառակտման խորացման փաստի առջև էր կանգնած նաև հնչակյան կուսակցությունը։ 1905 թ. սեպտեմբերին Փարիզում կայացած 5-րդ համագումարը անվավեր հայտարարեց ղեկավարության՝ Նազարբեկի, Խանազատի, Աչքպաշյանի, Տաշիրի (Ս. Հովյանի), Եփրեմ Կաճարյանի կողմից ուղարկված շրջաբերականը, որով տարբեր երկրներում կուսակցության գործունեության համար նախատեսվում էր տարբեր տակտիկա։ Շրջաբերականում առաջարկվում էր կուսակցությունը բաժանել երկու հատվածի՝ զուտ սոցիալ-դեմոկրատական՝ Ռուսաստանում գործելու համար և ազգային՝ Թուրքիայում գործելու համար։ Սրանք իրենց անկախ ղեկավար կենտրոններում պետք է միմյանց հետ կապված լինեին միայն նյութական փոխադարձ օգնությամբ։ Հնչակյան կուսակցությունն ամբողջովին նվիրված պետք է լիներ արևմտահայության դատին, գործունեության միակ ասպարեզ ունենալով Արևմտյան Հայաստանը, շմասնակցելով Ռուսաստանի շարժումներին, իսկ Ռուսաստանում և Կովկասում հնչակյան կազմակերպությունները պետք է դադարեին «հնչակյան» կոչվելուց, ձուլվելով տեղական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների հետ[34]։

Համագումարը հիշյալ շրջաբերականի մեջ նշմարեց կուսակցությունը կազմալուծելու վտանգ և որոշեց մերժել այդ ուղեգիծը, հավատարիմ մնալով նախկին ծրագրին՝ այսինքն Կովկասում վարել «միջազգային հեղափոխական»

34 Տե՛ս «Հինգամյակ...», էջ 203 (Փրովիանս, 1938)։

գործունեություն, իսկ Թուրքիայում՝ պայքարել քաղաքական ազատագրման համար, հիմնավորված «մարքսիստական սկզբունքներով»[35]։ Թե ինչ էր հասկացվում «մարքսիստական սկզբունքներ» ասելով, երևում է 1910 թ. Կ. Պոլսում կայացած կուսակցության 6-րդ համագումարի հաստատած «վերանորոգված ծրագրից»։ Կուսակցության նպատակը համարվում էր սոցիալիզմը։ Քաղաքական այլ ուժերի հետ միությունը հնարավոր էր համարվում, եթե հնչակյան կուսակցության հետ միանալ ցանկացող կազմակերպությունն ընդուներ «նաև ազգերի պատմա-անհատական գոյության իրավունքը, հնչակյան կուսակցության ամբողջությունն ու անունը»։ Անհրաժեշտ էր համարվում մասնակցել Կոպենհագենում հրավիրվելիք միջազգային սոցիալիստական կոնգրեսին։ Համագումարը մերժեց անհատական ահաբեկումը և էքսպրոպրիացիաները, որպես պայքարի միջոց։ Հողային հարցում պաշտպանում էր հողի մունիցիպալիզացիայի սկզբունքը։ Թուրքիայի սահմանադրական պետության նկատմամբ մերժվում էր նախկին անջատողական ծրագիրը։ Մերժվում էր նաև օսմանացման քաղաքականությունը և պաշտպանվում էր ազգերի ինքնավարության իրավունքը[36]։

Հինգերորդ համագումարից հետո Նազարբեկը, Խանազատը և ուրիշ ղեկավար գործիչներ հեռացան կուսակցությունից։ Կովկասում նրանք իրենց կողմնակիցներով ի վերջո որոշեցին առայժմ չմիանալ ոչ մի կուսակցության, ընդունել ՌՍԴԲԿ-ի ծրագիրն ամբողջությամբ և մնալ «ինքնուրույն», մինչև որ կհարթվեին բոլշևիկների և մենշևիկների տարաձայնությունները[37]։

Իսկ ի՞նչ ուղղությամբ էին գործում սուլթանական միահեծանության դեմ պայքարող թուրքական ընդդիմադիր ուժերը։ Այդ երևում է երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության օրգան «Մեշվերեթի» խմբագիր Ահմեդ Ռիզա բեյի «Հայկական կոչը» վերնագրով հոդվածից, որը հրապարակվել էր Բերթի 1906 թ. հոկտեմբերի 1-ի համարում։ Ըստ էության, տարակարծիք չլինելով սուլթանի հետ, «հեղափոխական» թուրք մտավորականը նույնպես հայկական ամեն մի ընդվզում, հայ կոմիտեների յուրաքանչյուր քայլ որակում էր որպես «հարված երկրին», ամեն մի քննադատական խոսք տիրող բարբարոսական կարգերի հասցեին՝ որպես «անարդար տուժություն դեպի թուրքերը»[38]։ Ահմեդ Ռիզան փաստորեն դատապարտում էր հայերի ազատագրական ձգտումները։ Եվ երբ մեկ տարի անց՝ 1907 թ. դեկտեմբերին դաշնակցությունը երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ գնաց Թուրքիայի ընդդիմադիր կուսակցությունների Փարիզի համագումար[39], մասնակցեց 1908 թ. հեղաշրջմանը, այնուամենայնիվ, «համաթուրքական ընդհանուր հեղափոխությունը» չարդարացրեց նրանից մեծ ակնկալություններ սպասող գործիչների հույսերը։

---

35 Նույն տեղում։

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 247։

37 Տե՛ս նույն տեղում։

38 «Երկրի ձայն», № 2, 1906, էջ 13։

39 Համագումարին, բացի երիտթուրքերից ու դաշնակցությունից, մասնակցում էին նաև «Ազատականացման և նախաձեռնության օսմանյան լիգա» կազմակերպությունը՝ իշխան Սաբահեդդինի գլխավորությամբ, Եգիպտոսից՝ հրեական «Լավերա» և արաբական «Հայֆեթ» կազմակերպությունները, հայկական «Արմենիա», «Հայրենիք» և «Ռազմիկ» Բերթերի խմբագրությունները և այլ կուսակցություններ (շուրջ 10 կազմակերպություն)։

Եվրոպական և ռուսական համալսարաններում սովորող հայ երիտասարդության միջավայրից ասպարեզ իջան նաև այնպիսիները, որոնք ազատագրական-հեղափոխական շարժմանը հարելով, սկսեցին քարոզել խեղաթյուրված սոցիալիստական գաղափարներ։ Սրանք եղան, այսպես կոչված, «նոր սերընդականների» շարժման սկզբնավորողները և՛ արևելահայության, և՛ արևմտահայության աշակերտական-ուսանողական միջավայրում։ Վանի երկու դպրոցների (Ներսիսյան և Կենտրոնական վարժարանների) շրջանավարտներից՝ Մանվել և Բարունակ Կապուտիկյանները, Գալուստ Էլնաթյանը, Արամ Սաֆրաստյանը, Խոսրով Խանջյանը և ավելի կրտսերներից Պարգև Պանիրյանը, Մանուկ Ասլանյանը, Տիգրան Ջրբաշյանը և ուրիշներ հրապարակեցին «Երկունք» խմորատիպ ամսագիրը, Բռուցիկներ ու «Տեղեկատուներ»։ 1906 թ. աշնանից սկսեցին հրատարակել «Նոր սերունդ» անունով ամսաթերթը, իսկ մոտ մեկուկես տարի անց՝ «Հայացք» թերթը։ Նրանք ներմուծում էին արդելված գրականություն սոցիալիստական արմատական և մանրբուրժուական բովանդակությամբ։ «Նոր սերունդ» թերթը մեծ շփոթ և իրարանցում սերմանեց այսպես կոչված «ձախ» սոցիալիստական իր գաղափարաբանությամբ։ «Նոր սերնդական» ուղղության ծայրահեղությունները խիստ քննադատում և մերժում էր «Հայացքի» շափավոր ուղղությունը, որը գլխավորում էին՝ Խլաթյանը, Մկրտիչ Մեղչյանը, Դավիթ Փափազյանը, Նազարեթը (Ալյուր գյուղից, գրական կեղծանունը՝ Կարեն-Սուրեն), Մաղաքյան Արմենակը, Աշչյանը, Արսեն Հացագործյանը, Օնիկ Վարդանյանը և ուրիշներ։ Մի երրորդ ուղղություն էլ՝ Մելիքսեդեկ Էլնաթյանի գլխավորությամբ փորձում էր հաշտեցնել առաջին երկու հոսանքները։

Հնչակյան երիտասարդության միջավայրում «նոր սերնդականների» շարժման ակտիվ ներկայացուցիչներից էին Արսեն Կիտուրը, Զեյթունյանը, Գալիկյանը, Վեսպերը (Վանից), Արտաշես Տիրացյանը, Էդուարդ Զոփուրյանը, որոնք գործում էին Փոքր Հայքի կենտրոններում, Կ. Պոլսում, Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերում։ Սրանք էլ ունեցել են իրենց տպագիր օրգանները՝ «Կայծ», «Պայքար» (Թավրիզում), «Մեղու» (Պարտիզակում) և այլն։

Գաղափարական այդ հոսքերը թափանցում էին նաև Վասպուրականի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Կիլիկիայի հայ գավառները։ Աղթամարի աշակերտությունն էլ ունեցավ իր թերթը՝ «Կոիվը», որն ավելի մոտ էր «Հայացքի» ուղղությանը, իսկ Շատախի «Տիգրիսը» և «Ծովակը» մասնակիորեն ընդունում էին «նոր սերընդի» հայացքները։

Ստեղծված իրադրությունում առավել գործնական և հուսալի ուղեգիծը հայկական շարժման համար, անշուշտ, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործի լավ կազմակերպման, ազգային երկպառակությունններին վերջ տալու, ազգային ուժերի համախմբման և համագործակցության ուղեգիծն էր։ Այդ բանը դեռ իր ժամանակին գիտակցում էին հայ ազատագրական շարժման առանձին գործիչներ։ Տրիպոլիսի աքսորավայրից փախած և Փարիզ անցած Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրադը, ծնվ. 1860, զոհվ. 1915 թ.) 1906 թ. մայիսին հրապարակեց իր հայտնի կոչը, որով դիմում էր հնչակյան և դաշնակցական բոլոր կազմակերպություններին, առաջարկելով վերջ տալ ներկուսակցական շահերը համազգային շահերից վեր դասելու արատավոր գործելակերպին, հրավիրել միջկուսակցական համագումար, միավորել բոլոր

ուժերը՝ միասնական ճակատով պայքարելու ժողովրդի ազատության մեծ գործի համար։ Բայց գաղափարական ու քաղաքական հայացքների շփոթը, կազմակերպական տարանջատության արգելքը հաղթահարելու ուժ չունեցան հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները։ Ներազգային համերաշխության միասնական ճակատ ստեղծելու հարցում դրսևորվում էր այդ կուսակցությունների սահմանափակ մտայնությունը։

1908 թ. արևմտահայության միջավայրում արմենական կազմակերպության հիմքի վրա ձևավորվեց մի նոր քաղաքական կուսակցություն, որը հանդես եկավ «Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն» անունով։ Կուսակցությունն իր ծրագրային պահանջները ձևակերպելիս ելակետ էր ընդունել արևմտաեվրոպական սահմանադրական բուրժուական պառլամենտարիզմի սկզբունքները, նպատակ ունենալով դրանք «պատշաճել Թուրքիո իրականությանը»[40]։

Կուսակցությունն իր հիմնադրման մասին պաշտոնական հայտարարության մեջ նշել էր, որ թեկուզ և գիջումների գնով, պետք է «ձգտել գլուխ բերելու անջատ գործող քաղաքական կուսակցությունների ջանքերի միավորումը՝ Արևմտյան Հայաստանում վարչական բարենորոգումներ մտցնելու համար, հիմնված եվրոպական պետությունների կողմից ճանաչված միջազգային դաշնագրերի վրա»[41]։ Բայց շուտով փորձը ցույց տվեց, որ այդ կուսակցություններից ոչ մեկն ի վիճակի չէր հայ ժողովրդի ազատագրության գործը ղեկավարելու և արդյունավետ վախճանի հասցնելու համար։

5. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1905—1908 ԹԹ.

1905—1907 ԹԹ. ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը խոր ազդեցություն թողեց Եվրոպայի ու Ասիայի մի շարք երկրների հեղափոխական-ազատագրական պայքարի զարգացման վրա։ Վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ «1905 թ. ռուսական շարժումից հետո դեմոկրատական հեղափոխությունն ընդգրկել է ողջ Ասիան՝ Թուրքիան, Պարսկաստանը, Չինաստանը։ Աճում է խմորումն անգլիական Հնդկաստանում»[42]։

Իմանալով Պետերբուրգի իրադարձությունների մասին, Աբդուլ Համիդը ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ, որպեսզի հեղափոխական տրամադրությունները Ռուսաստանից չթափանցեն Թուրքիա։ Նրա անձնական քարտուղարի վկայությամբ, սուլթանը կորցրեց քունը, երբ իմացավ, որ «Իշխան Պոտյոմկին» զրահանավը կարմիր դրոշակ պարզած, լողում է Սև ծովում։ Համիդը կարգադրեց թույլ չտալ, որ «խռովարարները» մոտենան թուրքական ափերին, մանավանդ անցնեն Բոսֆոր-Դարդանելով»[43]։ Բայց հակառակ նրա ցանկության, ռուսական հեղափոխությունը ներթափանցում էր Թուրքիա ու բռնակալության դեմ ոտքի հանում ճնշված ու կեղեքված զանգվածներին։ Այն

---

40 Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերին, Փարիզ, 1942, էջ 192։

41 Նույն տեղում, էջ 186։

42 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 23, էջ 177։

43 Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, М., 1971, стр. 271.